

ÖZ

Kaşgar Hanlığı, hâkimiyetini Yakup Bey'in şahsında ve önderliğinde elde ettiği dönemden Yakup Bey'in ölümüyle başlayan iç karışıklıklarla yıkılışına kadar İngiliz, Rus ticari ve siyasi rekabetinin önemli bir alanı olarak tarihte yerini almıştır. Bu rekabeti sürdüren, seyahatlerin Kaşgar Hanlığı hakkında bilgi edinme amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler olmuştur. 19. yüzyılda coğrafya ekseninde yapılan bilimsel araştırmalar ve harita çizimleri Doğu Türkistan ve Hindistan arasındaki ticaret yollarının da bu minvalde incelenmesiyle devam etmiştir. Seyyahlar, haritalama faaliyetlerinin yanında bölgenin ve Kaşgar şehirlerinin ekonomik potansiyelini ve pazarlarındaki durumunu incelemiş ve raporlarına eklemiştir. George Hayward, Robert Berkley Shaw ve Thomas Douglas Forsyth gibi isimlerin gerçekleştirdiği bu seyahatler, coğrafya ve ticaret yolları hakkında o dönem için ihtiyaç duyulan, önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Yapılan gezilerle elde edilen bilgiler, bir sonraki seyahat için hazırlayıcı olmuştur. Bir önceki seyahatin sunduğu geçitler, alternatif seyahat rotaları, coğrafi bilgiler, yolların kervandaki hayvanlar için uygunluğu, seyyahlar tarafından bir silsile halinde devam eden bir sonraki keşif gezisinde denenebilmekte ve analiz edilebilmektedir. Bu seyahatler, coğrafya bilimi için olduğu kadar Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın ilgili yıllardaki siyasi, ekonomik ve kültürel yapısını tanımak açısından da mühim hale gelmiştir. George Hayward'ın yaptığı seyahat, Kaşgar Hanlığı'nın şehirlerine ulaşım ve Hindistan ile Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolları hakkında coğrafi bilgiler içermesi açısından önem arz etmiştir. Robert Berkley Shaw'un gerçekleştirdiği gezi ise ticari yoğunluk ve bölgeye gelen kervanların analizinden oluşmuştur. Thomas Douglas Forsyth'un gerçekleştirdiği Kaşgar Hanlığı gezisi ise çok kapsamlı ve gelişmiştir. Bu geziye katılan ve heyetin bir parçası olan bilim adamları aynı zamanda Kaşgar Hanlığı hakkında sahip olunan bilgileri ve analizleri de parça parça bir araya getirmiştir. Meydana çıkan raporlar, birçok farklı alandan uzmanın gerçekleştirdiği araştırmaların sonucunda elde edilen bilgileri içermiştir. Bu durum Forsyth'un Kaşgar'a gerçekleştirdiği seyahatin, Kaşgar Hanlığı ve Türk tarihi için olgusal olarak değerini ve ön plana çıkan bir kaynak olduğunu ortaya koymuştur. Heyette, Yarbay Thomas Edward Gordon, Yüzbaşı John Biddulph, Dr. Henry Bellew, Edward Francis Chapman, Dr. Ferdinand Stoliczka, Yüzbaşı Henry Trotter gibi farklı alanlardan uzmanlar bulunmuştur. Uzmanların maiyetinde bulunan Hintli hizmetkârlar ise seyahatlere eşlik etmişler ve gezilerin başarılı olmasını sağlamıştır. İngiliz otoritelerinin Doğu Türkistan'ın keşfine yönelik sağladığı destek ile seyahat, teknik ve bilimsel faaliyetlerin yürütülmesine olanak vermiştir. Bu sayede Kaşgar, Yarkent, Hoten, Yengisar gibi yerlerde yaşayan insanların fotoğrafları çekilebilmiştir. Pazarlardaki satıcıların fotoğrafları tarihi birer kanıt ve birincil kaynak olması açısından da değerlendirilmeyi hak etmiştir. Detaylı araştırma ve analizler, pazar yerlerinde kullanılan paraların cinsi ve değerleri, Kaşgar Hanlığı'na iktisadi açıdan ışık tutmuştur. Çarşı ve pazarların mali yoğunluğu ve dış ticaret sahasına daha fazla açılma potansiyelinin olup olmadığı da raporlarda ayrıntılı olarak yerini almıştır. Bu çalışmada İngiliz seyyahlarının raporlarına göre Doğu Türkistan şehirlerindeki tüccarlar, kervansaraylar, satılan ürünler ve pazarların ekonomik durumu, vergilendirme usulleri ve uygulama biçimleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgar Hanlığı, Pazarlar, Yarkent, Hoten, Kaşgar, İngiliz Seyyahları.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, TÜRKİYE, E-Posta: orcunozgun@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-3796-6098

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

THE ECONOMIC STATUS OF KASHGAR CITIES IN THE YAKUP BEY PERIOD, ACCORDING TO THE BRITISH TRAVELERS

ABSTRACT

Kashgar Khanate has taken its place in its history as an important area of British and Russian commercial and political competition from the period when it was dominated by Yakup Bey and its collapse with internal turmoil after the death of Yakup Bey. It is the activities carried out by travelers in order to obtain information about the Kashgar Khanate that sustain this competition. In the 19th century, scientific researches and map drawings on the axis of geography continued by examining the trade routes between East Turkistan and India in this manner. In addition to their mapping activities, voyagers examined the economic potential of the region and the state of markets in the cities of Kashgar and recorded the information about them in reports. These voyages made by George Hayward, Robert Berkley Shaw and Thomas Douglas Forsyth provided important information about geography and trade routes that were needed for that period. The information obtained from the voyages is preparatory for the next voyage. The passages recorded by the previous voyage, alternative travel routes, geographical information, the suitability of the roads for the animals on the caravan can be tried and analyzed by travelers on the next expedition. These travels are important in terms of geography as well as getting to know the political, economic and cultural structure of Central Asia and East Turkistan in the relevant years. George Hayward's travel was important in terms of providing geographical information about transportation to the cities of the Kashgar Khanate and trade routes between India and East Turkistan. The trip carried out by Robert Berkley Shaw consisted of commercial intensity and the analysis of the caravans coming to the region. The Kashgar Khanate tour carried out by Thomas Douglas Forsyth is very comprehensive and developed. Scientists participating in this expedition and being a part of the group also maintain the information and analysis of the Kashgar Khanate. The resulting reports contain information obtained as a result of research conducted by experts from many different fields. This reveals that Forsyth's voyage to Kashgar is a factual value and a prominent resource for the Kashgar Khanate and Turkish history. There are experts in the expedition group such as Lieutenant Colonel Thomas Edward Gordon, Captain John Biddulph, Dr. Henry Bellew, Edward Francis Chapman, Dr. Ferdinand Stoliczka, Captain Henry Trotter. Indian servants, who were in attendance of experts, accompanied the trips and made sure the trips were successful. With the support of the British authorities, travel has enabled technical and scientific activities to be carried out. In this way, photographs of people living in places such as Kashgar, Yarkent, Hoten and Yangisar were taken. The photos of the sellers in the markets deserve to be evaluated in terms of being historical evidence and primary source. Detailed research and analysis, the types and values of the currencies used in the market places shed light on the Kashgar Khanate in terms of economy. The financial intensity of the bazaars and markets and whether there is a potential to open more to the foreign trade area are also included in the reports in detail. In this study, according to the reports of British travelers, the economic situation of the merchants of Kashgar cities, caravanserais, products sold and markets, taxation procedures and implementation methods were examined.

Keywords: Kashgar Khanate, Markets, Yarkand, Kashgar, British Travelers.

GİRİŞ

İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyetini pekiştirmesi, burada yürüttüğü ekonomik faaliyetleri koruma politikasını beraberinde getirmiştir. Siyasi ve ekonomik yayılımını Hindistan'ın kuzeyine yaymak isteyen İngiltere'nin Batı Türkistan'da en güçlü yayılcı politikayı yürüten Rusya'nın varlığı tehlike arz etmeye başlamıştır. Avrupa genelinde ve İngiltere'de başlayan Rusofobinin de etkisiyle, İngiliz siyasetinde Rusya'nın Türk Hanlıkları üzerindeki ilerleme politikasını Hindistan üzerine de yönelteceği, Hindistan'ı işgal edeceği yönünde yorumlar yapılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar, Hindistan'ın güvenliğini sağlamak amacıyla Keşmir'de coğrafi araştırmalar yapmak, ileri karakollar kurmak, Afganistan üzerinde hakimiyet sağlamak gibi önlemlerle sonuçlanmıştır. Bu dönemde Yakup Bey'in Doğu Türkistan'da Çin'e karşı kazandığı muharebelerden sonra kurulan Kaşgar Devleti, İngiltere'nin Doğu Türkistan ve Batı Türkistan üzerine geliştireceği politikaların seyri açısından önemli bir fırsat haline gelmiştir. İngiltere Yakup Bey'in şahsında gerçekleşen siyasi hakimiyeti doğrudan muhatap almaya özen göstermiş ancak Rusya'nın da Kaşgar Devleti'ne olan siyasetini kontrol etmiştir. Kaşgar Devleti üzerinde sağlanacak bir İngiliz nüfuzunun Rusya'ya karşı izlenecek politikada etkili olabileceği düşüncesiyle girişimlerde bulunulmuştur. Kaşgar Devleti'nin Rusya'ya karşı bir tampon olarak kullanılması siyaseti gündeme gelmiştir. Uluslararası siyasette Çin, İngiltere ve Rusya arasında sıkışıp kalan Kaşgar

Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı askeri yardımlar ise yeterli olamamıştır. Yakup Beyin ölümüyle Çin hakimiyetine girmiştir¹.

Doğu Türkistan'da Çin hâkimiyetinin 1865'de ortadan kalkmaya başlaması ve Yakup Bey'in bölgede egemenliğini pekiştirmesinin ardından İngiliz seyyahlarının 1868 yılından itibaren Kaşgar ve Yarkent'e yaptığı keşif gezileri sıklaşmıştır. Ekonomik, askeri ve coğrafi bilgiler edinmeyi amaçlayan bu geziler arasında 1873 yılında Douglas Forsyth'un başkanlığında farklı alanlardan uzmanların katılımıyla gerçekleştirilen seyahat ise en kapsamlı ve yoğun olandır². Resmi bir elçilik heyeti kimliği taşımasının yanında geziyi gerçekleştiren uzmanlar, Doğu Türkistan şehirlerine dair farklı yönlerde bilgiler elde etmeye çalışmışlardır. Bu raporlar çarşıların, pazarların betimlemeleri, alınan fotoğraf kayıtları, Türkistan halkının zanaatını pazarlarda nasıl icra ettiğine dair bilgi vermekte ve bir döneme ışık tutmaktadır. Bunun yanında çalışmada inceleyeceğimiz raporlar, seyyahların hangi maksatla bölgeye gittikleriyle ve aradıkları cevaplarla doğrudan alakalıdır. Doğu Türkistan'ın "bilinmeyen topraklarına" dair yapılan araştırmaların çeşitliliği ve bulguların farklılığı heyette ne kadar farklı uzman bulunduğuyla ilişkilidir. Douglas Forsyth'un liderliğindeki heyette bulunan Edward Francis Chapman'ın ve Henry Bellew'in ticaret sahasına dair bilgi edinmek amacıyla yaptığı gözlemler, pazarların durumu hakkında da bilgi vermektedir. 19. yüzyılda Batı Türkistan ve Doğu Türkistan'ın genel ekonomik ve sosyal vaziyeti hakkında yapılan yayınların çokluğuna rağmen çarşı ve pazarların durumuna ilişkin fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple pazarların fiziki durumu ve ekonomik yoğunluğu hakkında ulaşılabilecek birincil kaynaklardan biri dönemin seyyahlarının gözlemlerine dayanan raporlardır.

Bu çalışmada pazarların hususi durumu, alınan vergiler, bölgede kullanılan ağırlık birimleri ve uzunluk ölçüleri, tüccarlar, kervansaraylar, dükkânlarda satılan ürünler aktarılmaya çalışılacaktır. İncelenen belgeler, İngiliz Hindistan'ından Yarkent ve Kaşgar'a giden Ladak, Pencap ve Keşmir tüccarlarının karşılaştıkları zorlukları ortaya koyabilmek ve mümkünse bertaraf etmek için oluşturulmuştur. Dolayısıyla tamamen İngiliz çıkarları doğrultusunda ve bakış açısıyla incelemeler yapıldığını söylemek mümkündür. Bu hususuyla raporlar, tek taraflı ve bir açıdan da yüzeyseldir ancak yine de 19. yüzyılda Rus asker/coğrafyacıların bölgeyle süren ticareti ve yakınlığıyla mukayese edildiğinde azımsanmayacak bilgiler içermektedir. Bu tarihlerden sonra Orta Asya'da Rus işgalinin artması ve seyyahların seyahatlerini sıklaştırmasıyla bölge hakkındaki bilgi üstünlüğü İngilizlerden Ruslara geçecektir³. Rusofobinin yaygınlaştığı yıllar da bu döneme tekabül etmektedir⁴. Bu doğrultuda İngiliz seyyahlarının günlük veya raporları diğer seyyahların raporlarıyla mukayese edilip incelenmeye çalışılacaktır. Robert Berkley Shaw, George Hayward gibi seyyahların, Aleksei Nikolaevic Kuropatkin, gibi asker, araştırmacıların verdiği bilgiler de çalışmaya dâhil edilmeye çalışılmıştır. Konu hakkında K. B. Warikoo'nun Kaşgar'ın sosyal katmanları ve içtimai vaziyeti, toplumsal sorunları hakkında da bilgiler verdiği çalışması mühimdir⁵, bu çalışmada ayrıntısıyla değinilmeyen pazarlar ve tüccarların durumu aktarılmaya gayret edilecektir.

Doğu Türkistan'a yönelik yapılan İngiliz seyahatleri, Hindistan'da yoğunlaşan ticareti bu yeni pazara yayma planları doğrultusunda özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kalabalık heyetler halinde gerçekleştirilmiştir. Bu seyahatler neticesinde hem bölgenin coğrafyası hem de şehirlerin ekonomik durumları hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. İngiliz seyahatlerinin yanında Rusların gerçekleştirdiği keşifler de bu bilgilerin zenginleşmesine olanak sağlamıştır. Elde edilen bilgiler neticesinde de Rus otoriteleri, Kaşgar Hanlığıyla yapılan ticaretin sürdürülebilir hale getirilmesi amacıyla bu Hanlıkla ticaret antlaşması

¹ Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Turkish Historical Society Printing House, 2003, ss. 144-162. Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, 2006, ss.103-112.

² Thomas Douglas Forsyth Yarkent'e ilk kez 1870 yılında gitmiştir. Bu seyahatte Yarkent ve Hindistan arasındaki ticaret ağını ve tüccarları kayıt altına almış ve 1867, 1868, 1869 ve 1870 yıllarındaki Yarkent pazarının durumunu üstlerine iletmeye çalışmıştır. Bkz. Thomas Douglas Forsyth, *Yarkand (Forsyth's Mission)*, Ordered, by The House of Commons, to be Printed 1871, s. 27, 37-44; Thomas Douglas Forsyth, *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth*, C.B., K.C.S.I., F.R.G.S, edited by his daughter, London: Richard Bentley and son, 1887, s. 72-85. Forsyth'un 1873 yılında gerçekleştirdiği seyahate Dr. Bellew, Captain Chapman, Colonel Gordon, Captain Biddulph, Captain Trotter, Dr. Stoliczka katılmışlar, seyahate dair heyetteki isimlerin notları aynı kitapta 1875 yılında basılmıştır bkz. *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.* Jprinted at the Foreign Department press, Calcutta.

³ Irina F. Popova, *Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century*, Ed. by I.F. Popova. St.Petersburg: Slavia, 2008, s. 104-117.

⁴ Hina Khan, "Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response", *Pakistan Horizon* vol. 49, no. 2, published by: Pakistan Institute of International Affairs, 1996, s. 34-36.

⁵ K. B. Warikoo, "Chinese Turkestan During the Nineteenth Century: A Socio-Economic Study", *Central Asian Survey*, 4 (3) 1985 Taylor & Francis Group, s. 100-110. Makalenin Türkçe çevirisi için bakınız: "19. yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyoekonomik Bir Çalışma", *Uluslararası Dil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (Ijvuts)*, c. 2, s. 3, ss. 176-212.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

yapmıştır⁶. Akabinde de Douglas Forsyth başkanlığında bir İngiliz heyeti Kaşgar Hanlığıyla ticaret antlaşması yapmak üzere bölgeye gitmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde de ilgili antlaşma için imtiyaz elde edilmiştir⁷.

Bölgeye gelen kâşiflerin Kaşgar Hanlığı'nın önemli kentlerinin ekonomik yapısı, pazarların durumu hakkında elde ettikleri bilgileri incelemek Doğu Türkistan'ın bir döneminin ekonomik potansiyeline ve mali durumuna ışık tutabilecektir. İleride Kaşgar Hanlığı'nın yaptığı ticari antlaşmaların maddelerinin ve elde edilmesi beklenen kâr ve çıkar hesaplarının anlaşılması için yapılacak çalışmalardan evvel, ekonomik yoğunluğun incelenmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Doğu Türkistan'ın büyük şehirlerinin pazarları seyyahların raporları dâhilinde incelenerek ekonomik vaziyet, vergilendirme, ürünler, iklim, nüfus, hane sayısı, tüccarların, kervansarayların durumu ve uluslararası ticaret potansiyeli, para ekonomisi, paraların değeri aktarılmaya ve değerlendirilmeye gayret edilecektir.

1.İngiliz Seyyahlarının Doğu Türkistan'a Ulaşması ve Gözlemleri

1868 yılında George Hayward, İngiliz yönetiminde olan Hindistan Ladak'dan başlattığı yolcuğu Akdağ üzerinden Yarkent ve Kaşgar şehirlerine giderek gerçekleştirmiştir. Bu kentlere ulaşmaya kadar da güzergâhı üzerindeki küçük, büyük yerleşim birimlerini gözlemleyip, raporlamaya çalışmıştır⁸. Ekibiyle Tabistânee Rotasını izleyerek Sanju Geçidi'ni aşmış ve Sanju'ya girmiş daha sonra Yangi Geçidi'ni geçmiş, Kugiar-Kargalık (Kağılık) doğrultusunda ilerleyerek Yarkent'e kadar olan bölge üzerinde kurulan köyler, yoğun nüfuslu, çok haneli şehirler, pazarlar hakkında bilgi vermiştir. Sanju, Hayward'ın raporlarına göre adını aldığı Sanju Vadisi etrafında kurulmuş bir şehirdir ve buraya girdiklerinde “duşamba” ya da pazartesi günüdür ve burada pazar kurulmuştur. Hayward'ın belirttiğine göre Doğu Türkistan'ın her köy ya da kasabasında haftanın belli bir gününde pazar kurulmakta, Sanju'daki pazara da çok sayıda insan gelmektedir. Raporlardan ayrıca pazara gelen çiftçi, köylülerin yerel kıyafetleri hakkında bilgi sahi olmak mümkündür, buna göre koyun ya da kuzu yününden yapılmış yuvarlak şapka takmışlar, üzerlerinde gevşek bir şekilde bağlanmış koyun yününden yapılmış bir kaban bulunurken, uzun çorap, tabaklanmış deriden çizme giymişlerdir⁹. Aynı dönemde Kaşgar ve Yarkent seyahatini gerçekleştirmekte olan Berkley Shaw da Sanju'nun yoğun nüfuslu bir yer olduğunu, merkezi bir çarşısı olduğunu ve her pazartesi bir pazar kurulduğunu ve buradaki insanların hali vaktinin yerinde olduğunu belirtmiştir¹⁰. Sanju'dan Kargalık'a geçildiğinde Kargalık'ın yirmi bin hanelik geniş bir alana yayılmış bir yerleşim birimi olduğu gözlenmiştir, burası büyük bir pazarı olan, hatta birkaç kervansaray barındıran önemli bir yerdir. Yarkent'te otuz altı mil uzakta olan bu yer, Kaşmir, Ladak'tan geçerek Hindistan'dan Türkistan'a giren yolların, Guma'dan gelen Hoten yolunun kesişme noktasında, Karakorum Geçidi'nin aşıldığı noktada bulunmaktadır. Yarkent yolu üzerinde ilerlendiğinde Kargalık'ın bolluk ve bereket içinde bir yer olduğu vurgulanmıştır, oldukça fazla mahsulün yettiği burada Hocerik, Alamakun, Boghorlok ve Meklah köylerinden sonra “yekşamba pazarına” ulaşılmıştır. Pazar günleri civardaki tüm köylülerin toplandığı bu pazar oldukça hareketlidir. Shaw da Kargalık'tan ayrılırken kurulan pazar hakkında gözlem yapma imkânına sahip olmuştur. Her yaştan bölge halkının, eşeklerine yükleyebildikleri malların yanı sıra koyun ve sığırlarını pazarda satmak üzere getirdiklerine şahit olmuştur. Pazarda oldukça fazla miktarda iyi kalitede at da satışa sunulmuştur. Avluları çevreleyen boş duvarlar ve çatısı olmayan haneleri gözlemlemiştir. Etrafa dağılmış, az sayıda haneler ve bu hanelerden oluşan çok sayıda küçük köy vardır. Shaw, bu durumdan yerel hükümetin bu insanlara güven ortamı sağladığı sonucunu çıkartmıştır¹¹. Hayward, heyetiyle yollarına devam ettiklerinde Poskâm'a ulaşmıştır burası on altı bin haneli, uzun bir pazarı olan ve geniş bir kervansaraya sahip bir yerleşimdir. Pazar yerine giden ana yol, Beşkun Kanalı üzerinde yapılan köprüünün devamındaki caddeyle birleştiği, bu kanalın Yarkent Nehri'nin bir uzantısı olduğu belirtilmiştir. Poskâm'daki bu pazarda oldukça yoğun bir alışveriş, trafik ve telaş vardır, ana caddede pazara yetişmekte olan insanların acelesi, seyyahları şaşırtmıştır. Atlara, develere ve eşeklere yüklenmiş mallarını pazara götüren tüccarları gözlemlemiştir. Ayrıca eşeklerin Türkistan'da pazara ulaşma konusunda sıklıkla kullanıldığı belirtilmiştir. Pazarın kurulduğu ana cadde, güneşten korunmak için hasırdan yapılmış bir çatı, tente ile kaplanmıştır. Yolu iki yanında dükkânlar kurulmuş, sade, barınak görünümündeki satış yerleri, evlerin önüne doğru sıralanmış ve genellikle mallar karmaşık halde sergilenmiş, nizami bir usulde dizilmemiştir. Kasaplar ve fırıncılar, ipek, şapka, sebze ve meyve satanlar, ürünlerini hep birlikte şamata, gürtlü ve bağırsı, çağırış içinde satmaya çalışmaktadır. Pazarı geçtiklerinde yol, kanal boyunca devam ederken biraz yüksekte olan

⁶ Michael Share, “The Russian Civil War in Chinese Turkestan (Xinjiang), 1918–1921: A Little Known and Explored Front”, *Europe-Asia Studies* vol. 62, no 3 (May 2010) Published by: Taylor & Francis, s. 394.

⁷ Adeeb Khalid, *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, Princeton University Press, 2021, s. 88.

⁸ George Hayward, “Letter from Mr. G. S. W. Hayward, 15 August 1868”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 13(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1868, s. 9-10.

⁹ George Hayward, “Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1869, s. 58-60.

¹⁰ Robert Berkley Shaw, *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass*, John Murray, Albemarle Street, London, 1871, s. 150-151.

¹¹ Shaw, *age*, s. 155-156.

kervansaraya çıkmıştır, kervansaray ise ağaçlarla çevrili, atlar için koyulmuş direklerle donanmış, geniş duvarlarla kaplı haldedir. Doğu kısmı ise seyyahlar için birkaç odadan meydana gelmektedir. Kargalık ve Yarkent arası, geniş ve verimli bir ovidan oluşmaktadır ve buradan Yarkent'e ulaşım tüccarlar için oldukça kolaydır. Yarkent, yüz altmış cami, birçok medrese, on iki kervansaray ve Asya'nın her yerinden gelen tüccarlarla doludur, kırk bin hane ve yaklaşık yüz yirmi bin yaşayan insanıyla büyük bir şehirdir¹².

1.1 Yarkent'in Ekonomik Durumu

Yarkent, seyyahlara göre Doğu Türkistan'da yüksek medeniyetin yaşandığı bir bölgede bulunmaktadır. Günlük hayatın ve ticaretin güvenli bir halde korunduğu, refah içinde bir şehir olduğu belirtilmektedir. Yarkent'e altı kadar medrese olduğu bildirilmiştir. Şehrin bazı kesimlerinin farklı mamuller için ayrılmış ve düzenlenmiş olduğu, her sokakta bir tür ürünün satışının yapıldığı belirtilmiştir. Bir sokakta Çin ipeklileri görülürken, diğerinde pamuklu ürünler veya Rus basma kumaşları, diğer bir sokakta ise her tür malzemeden yapılan elbiseler bulunmaktadır. Türklerin günlük, sıradan giysileri ve iyi kalite elbiseler de buralarda satılır ya da burada satılan kumaşlardan yapılır. Çarşının devamında Rusya'dan gelen şeker, çay, baharat ve her türlü yabancı et ürünleri satılmaktadır. Başka bir bölümde at eti (temizlenmiş, deri ve kemikten sıyrılmış, yemeğe hazır kesilmiş biçimde) deve, sığır, koyun eti satan kasaplar bulunmaktadır. At eti lüks kabul edilen bir etken sığır ve koyun halk tarafından yaygın olarak tüketilen bir gıda biçimidir¹³. Çarşıda devam edildiğinde fırıncılar yer almaktadır, burada "buharı üstünde tüten bölgedeki en hafif somunları pişirmektedirler". Bölge halkının sebze ihtiyacı ise civar köylerdeki yerel ahali tarafından karşılanmaktadır. En sık tüketilen sebzeler, turp, havuç ve lahanadır¹⁴ ayrıca kaymak, lezzetli lor ve sürülebilir peynirler bolca üretilmektedir. Yetiştirilen ürünler, Keşmir'deki ürünlerle hemen hemen aynıdır, elma, armut, kayısı, şeftali, üzüm, dut, ceviz, kavun gibi meyveler bölgede bolca bulunmaktadır. En temel ürünler buğday, mısır, arpa, yoncadır ki arpa ve yonca atların yemi olduğundan hayati bir öneme sahiptir. Pamuk, keten ve kenevir çokça yetiştirilmekte ancak kenevir tüketimi yerel insanın tabiatına çok uymamaktadır. Üzüm bağları iklimden kaynaklanan olumsuz sebeplerden dolayı kışın donmaktadır. Böylece ürün verimliliğinde düşüş yaşanmaktadır. Pazarın başka bir bölgesinde ise meyve şerbetleri, sokak köşelerindeki tezgâhlarda kışın hazırlanan buzlarla servis edilir. Pazarda aş evleri, çayhaneler yoğun olarak yer almaktadır. Bunun yanında çay Yarkent'te çok fazla tüketilmektedir. Rusya'nın Çin çaylarını Yarkent pazarına ulaştırabildiğini belirten Shaw, Hindistan'daki çay plantasyonlarının 700 mil (yaklaşık 1760 km) mesafeyi aşarak Yarkent çay pazarına ulaşabileceğini aktarmıştır¹⁵. Shaw'a göre Kaşgar şehri siyasi başkentse Yarkent de ekonomik başkenttir. Pazara giden yollarda bir yanda atlarını ya da ineklerini satmaya giden köylülerin diğer yanda tüccarların, balya edilmiş mallarını götürdükleri görülmüştür. At arabaları burada sıkça gözlemlenmiştir, dilenciler ise uzun şapkalarıyla, yanlarındaki su kabaklarıyla genelde atların arkalarına yaklaşıp dilenirlerdi. Pazar yerine akın eden bu insanlar, bölgenin verimli toprakları tarafından beslenmektedir. Suni sulama kanallarıyla çıplak, çorak bu ülke mümbit bir devlet haline getirilmiştir. Doğu Türkistan'ın bu mühim kentleri Yarkent, Kaşgar ve çevresi büyük ve küçük su kanallarıyla bir ağ gibi sarılmıştır. Yakup Bey'in askeri başarısıyla Çinlilerin memleketten çıkarılması, Yarkentlileri ticarete ve barışa iterken, Andicanlı Özbekler yöneticilik ve askerlik vazifelerine yönelmişlerdir. Ticaretin ithalat ve ihracat dengesine yönelik bir analiz yapmak güçtür. Yarkent, Hindistan'dan afyon, baharat, çay, şeker, bir tür ipek olan Kimhâb, İngiliz giysileri ithal etmektedir. Hindistan ve Keşmir'e ise ipek, reçine, altın, gümüş, keçe giysiler, halı, yün ihraç etmektedir. Büyük pazarların kurulduğu şehirlerde diğer yerleşim yerlerindeki sergilerde olduğu gibi, üzerine kaplama ve tente kurularak mallar, güneş ışınlarından korunmaya çalışılmaktadır. Kaymak, peynir türleri de pazarda bolca bulunan ürünlerdendir, bunun yanında sayısını net söylemenin olanaksız olduğu at ve büyükbaş hayvan pazarları vardır¹⁶.

Yarkent'te çarşıda yer alan dükkânlar ise giysi, çeşitli baharat, mineral satıcılarına, eyercilere, bıçakçılara ayrılmıştır. Bu çarşı haftanın her günü açıktır ve genel olarak yoğunluk öğlen saatlerinden, öğleden sonra 3'e kadar sürmektedir. Çarşıdaki dükkânların sayısının toplamda yüz doksan kadar olduğu belirtilmiştir. Perşembeleri kurulan pazarda ise öğleden sonra yoğunluk başlarken akşam pazarı "şam" olarak adlandırılmıştır. Bu çevrede ise yüz kadar giysi, yirmi beş kadar pamuk ve ipektan elbise yapılmaya hazır kumaş satıcısı vardır. Bu ürünler farklı dükkânlarda alıcı beklemektedir, yine çarşıdaki dükkânlarda toplam altmış kadar kadın ve erkek ayakkabıcı bulunmaktadır. Tüm şehirde otuz dört, burada şehir duvarları içinde on dört kadar erkek, on iki kadar kadınlara yönelik şapka satan dükkân bulunmaktadır. Elli kadar ipek kumaş satan dükkân vardır; ipek işportacılar tarafından da satılmaktadır. Yirmi kadar dükkân ayakkabı tamiri ile meşguldür. Yirmi beş kadar perakende baharatçı vardır. Elli kadar çömlek dükkânı, kırk kadar numdah denilen Hint keçesinden yapılan kaba,

¹² Hayward, *agm*, s. 68-70.

¹³ Sığır ve koyun etinin kilosu 1 penny a pound'a satışı yapılmaktadır, etin fiyatı hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir, bkz. Robert Berkley Shaw, "A Visit to Yarkand and Kashgar", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, no. 2 published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), 1870, s. 124.

¹⁴ Shaw'ın gezdiği döneme, mevsime ait sebzeler, pazarda bulunmaktadır.

¹⁵ Shaw, *agm*, s. 124, 125-128.

¹⁶ Shaw, *Visits to High Tartary*, s. 125-130.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

küçük halı satan dükkân, beş kadar da kuyumcu yer almaktadır. Bunların yanında şehrin merkezine doğru yüz elli kadar kasap dükkânı, yüz yirmi beş fırın ve bunun yanında yüz elli kadar ekmek satıcısı gözlemlenmiştir. 1 çarek buğday (20 pound lbs, 8,96 kg) 1,5 tenge etmektedir¹⁷. Ekmeğin de bu oranda 2,5 tengeden satılmakta olduğu belirtilmiştir ancak bu fiyat ekmek için çok fazladır, dolayısıyla buğday fiyatında olmasa da ekmeğin fiyatında hata vardır ya da rapor kayda geçirilirken hata yapılmıştır¹⁸. Bir fırında ortalama olarak günlük 8 çarek buğday tüketilmektedir. Altı yüz kadar koyunun günlük kesildiği, pazar günleri ise bu sayının dokuz yüz ile bini bulduğu, bilinmektedir. Koyun eti jing (500 gr) başına 16 pul, biftek 14, at eti 16 puldan satılmaktadır¹⁹.

Bunların yanında atölye olarak da kullanılmak üzere düzenlenen altmış beş kadar evde sabun, otuz kadar evde ise mum hazırlanmaktadır. Sabun limon, potaş (kalya taşı) ve koyun yağından yapılmakta 1 çareği 7 tengeden satılmaktadır. Bu aşamada 1 çarek sabunun 1,5 jing (yaklaşık 750g), 15,16 lbs.'ye denk gelmekte olduğunu belirtmek gerekmektedir. Mumun ise yüz yirmi kadar standart halde imal edilebilmesi için 1 çarek yağın 12 miskal (1 miskal yaklaşık 4,5gr) balmumuyla karıştırılması gerekmektedir. Bu da fiyatını 8 pula çıkarmaktadır ya da ağırlık birimi üzerinden değerlendirilirse 1 jing (500gr) 1,5 tengeye denk gelmektedir. Yüz kadar evde giysi için kurutulan ve tuzlanan derilere işlem uygulanmaktadır, iki yüz otuz kadar evde derileri boyama işlemi yapılmaktadır. Bu evlerden otuzunda sadece ipek kumaşlar boyanmaktadır. İşlem görmemiş dana derisi 12,15 tengeden, işlenmiş ise 22 ila 25 tengeden, işlenmemiş koyun derisi ise 1 tenge 12 pul, işlenmiş 1 tenge 25 puldan satılmaktadır. Yarkent pazarında görülen halılar, Yarkent'e 5 millik mesafede bulunan Hivaz'dan gelmektedir, bu halıların Hoten halılarına göre kalitesi düşüktür. Halının metrekaresi olarak değeri ise yaklaşık olarak şöyledir: 8 metrekaresi 100 tenge, 6 metrekaresi 60, 4 metrekaresi 50, 2 metrekaresi 25 tengedir. Yarkent'te satılan Hoten halılarının ise 8 metrekaresi 250 tenge, 4 metrekaresi 125, 3 metrekaresi ise 60 tengedir²⁰.

Yarkent'te yer alan kervansaraylar ise Aksu'da olduğu gibi yerleşen ve hali hazırda ikamet eden tüccarların adlarıyla anılmakta ve bu şekilde kayıt altına alınmaktadır. Bu doğrultuda dört kadar kervansaray Andicanlı tüccarlar tarafından doldurulmuştur. Bunlar on beş, on dört, yirmi bir, yirmi iki odalı kervansaraylardır. Sugut Kervansarayı yirmi sekiz, Sukhan otuz yedi, Yarkent yirmi yedi odalıdır, Hoten otuz dört, Gufan yirmi, Hindu yirmi beş odalı kervansaraylardır. Nur Ali ve Kasım kervansarayları ise on beş ve on dört odalıdır, Bajori yirmi bir, Jeger kervansarayı yedi odalıdır. Andicanlı tüccarların kaldığı kervansaraylar nispeten en gösterişli ve ferah olanlarıdır. Genel olarak geniş avlulu büyük odalı kervansaraylardır, bunların odalarının aylık kira geliri 5 tengedir, yıllık gelir ise 4 bin tengeyi bulmaktadır. Kervansarayların olduğu bölgede Rusya'nın Nijniy Oblastı'ndan gelen pik demiri, Andican'dan gelen kök boya (1 çareği 30 tenge) bulunabilmektedir. Ayrıca burada Yarkent'ten Kaşgar ve Andican'a gönderilmek üzere pamuk hazırlandığı gözlemlenmiştir. Eski demirin ise 3 jingi 2 tengeden satılmaktadır. 16 jing (1 çarek) kadar pamuk 4 veya 6 tengeden satılmaktadır. 16 jing üzüm sırası ise 8 tengeden alıcı bulmaktadır. Yarkent'te bulunan önemli tüccarlar ise yüksek varyete sahip Ladak, Keşmir ve Kalküta ile ticaret yapmakta bölgenin ve şehrin ekonomik faaliyetlerini üstlenmektedirler²¹.

1.2 Aksu'nun Ekonomik Yapısı

Doğu Türkistan'a gerçekleştirilen diplomatik seyahatin lideri Douglas Forsyth'un ekibindeki Yüzbaşı Edward Francis Chapman'ın maiyetinde görevli Bhan Sing, Henry Trotter'in emri ve yönlendirmesiyle Yarkent'ten Aksu'ya, oradan da belirli bir rotayı takip ederek yerleşim birimlerini ve coğrafi yapıyı

¹⁷ Bu para birimi, "teng-tenge denk, değer, eşit, kıymet, terazi, sıklet, ağırlık" anlamlarını barındırmaktadır ve "Hindistan, Afganistan, Rusya ve Türkistan" topraklarında hala kullanılmaktadır. "Gümüş veya altın para; ruble, küçük, Orta Asya gümüş sikkesi" olarak kayıt edilmiştir, bkz Hatice Şirin User, "Türkçede Para ve Para Birimi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (1) s. 135-138.

¹⁸ Koyun etinin jingasının 16 pul olduğu çarşıda ekmeğin fiyatının tahminen 2.5 puldan fazla olmaması gerekmektedir.

¹⁹ Henry Walter Bellew, "Money, Weights and Measure of Kashgar", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc.* [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, s. 496.

²⁰ Bellew, *age*, s. 497.

²¹ Bu tüccarlar, toplamda yirmi kişi olarak kaydedilmişlerdir, Ladak ve Kaşmir üzerinden Doğu Türkistan'la ticaret yürütmektedirler. Bunların da sahip oldukları mali güç Yarkent ekonomisi hakkında bilgi vermektedir. Hacı Dadhah, Ladak Yarkent arası ticaret yaparken 80 bin rublelik varyete sahiptir, keza Muhammed Bahş, Hazrat Abdul Rahmat ve Muhammed Can isimli tüccarlar Ladak üzerinden ticaret yapmakta ve 50 bin rublelik zenginliğe sahiptirler. Hacı Nasr Han (30 bin ruble) Kalküta ile Muhammed Şah (30 bin ruble) Ladak ve Keşmir ile, Afsul Mir (20 bin) Umritsur ile ticaret yapmaktadır. Muhammed Can Şerif (30 bin ruble) Yarkent'te sürekli yaşamaktadır. 20 bin rublenin altında varyete olan tüccarları aktarmaktan sarfi nazar edilmiştir. Tüccarların hızlı hareket edebilme kabiliyeti bölgede seyahate ve yük taşımaya uygun atların kiralanabilmesi ve satın alabilmelerine bağlıdır. Bunlara örnek olarak Mada Şah, Mirza Salih Bay ellişer atlı kervanlara sahiptirler, Mir Molla kırk, Hacı Dadhah kırk, Aşur Mir, Cemşid, Gul Murad, Muhammed Bey, otuz at yüküyle kervan oluşturabilmektedir. Bunların yanında Nas Mir yirmi at ve on deve, Nazar Bay Badakşi yirmi beş at sahibidir ve bu sayılar kervan yüküne bağlı olarak ikiye hatta üçe katlanabilmektedir. Kaşgar'da ticaretin yoğunluğunu göstermek adına iki bin devenin kiralanabildiğini de belirtmek mümkündür bkz. Bellew, *age*, s. 498-499.

kaydetmiştir²². Aksu'ya geldiğinde kervansarayların fazlalığı ve gelen tüccarların buralarda konaklaması ve zenginlikleri, yapılan ticaret hacmine dair bilgi verebilmektedir. Aksu'da bulunan kervansaraylardan gözlemlenebilen ve kayıt altına alınabilenler, orada ikamet eden tüccarların geldiği memleketle ya da mühim bir beyin ismiyle anılmaktadır. Buna göre elli odalı Hoten Kervansarayı, altmış odalı Kaşgar Kervansarayı, Şeyh Bey, Molla Sadık, Dong, Hona, Nur Kurgan Bey, Andican ve Yarkent Kervansarayları ve adı bilinmeyen üç kervansaray daha bulunmaktadır. Şehir surlarının dışında ise ismi bilinmeyen dokuz kervansarayla beraber otuz üç kadar kervansaray kaydedilmiştir²³. Duvarların içinde sekiz yüz kadar dükkân vardır, dışında ise beş yüz kadar dükkân olduğu bildirilmiştir. Otuz beş kuyumcu, otuz üç kasap, yirmi iki aşhane, on dokuz fırın olduğu gözlemlenmiştir. Şehir duvarlarının dışında ise kırk beş bakırcı dükkânı, kırk fırın, otuz dört aşpaz, elli ayakkabıcı dükkânı bulunmaktadır. Aksu'nun girişinin olduğu bölgede 30 bin hane vardır. Aksu'da ikamet eden önemli tüccarlardan, Şems Tar Ahund, Urumçi, Hoten, Turfan'a seyahat edip ticaret yapmaktadır ve yaklaşık 500 yambuluk bir servete sahiptir. Ahmed Şah Bay adlı bir diğer tüccar, Kaşgar, Turfan ve Urumçi ile ticaret yapmaktadır ve 400 yambuluk bir variyete sahiptir, Cahit Darogah isimli bir diğer tüccar da diğer tüccarlarla aynı şehirlerle ticaret yapmakta ve 500 yambu servetiyle bilinen, tanınan bir tüccardır. Bunlar arasında en zengin tüccar Andicanlı Kasım Bay'dır 1000 yambuluk bir serveti vardır²⁴.

1.3 Kuçar'ın Ekonomik Durumu

Yüzbaşı Chapman'ın maiyetinde Hoten'e devam edilen seyahatte Kuçar'a varılmıştır. Kuçar'da şehir duvarları içinde iki yüz beş kadar dükkân vardır. Bunların yüz kadarı sürekli açık, kalanı ise sadece şehrin pazarı kurulduğunda açılmaktadır. Duvarların dışında ise yüz kırk dükkân ve on beş kervansaray bulunmaktadır, Dunganların bu bölgede ayrı bir alanda kırk beş dükkân, dokuz kadar kervansarayları vardır. Burada da Aksu'da olduğu gibi şehrin dışında içeriden olduğundan daha fazla yaşayan vardır. Surların içinde dört yüz, dışında ise bin üç yüz kadar ev olduğu bilinmektedir. Şehrin çevresinde ise toplam yirmi iki bin kadar ev olduğu düşünülmektedir. Yüksek kalitede, bol miktarda şap, çıkartılmaktadır. Doğu Türkistan'da az yetiştirilen pirinç Kuçar ve güneyindeki Şah Yat'ta çok miktarda yetiştirilmekte ve tüketilmektedir. Nişadur (amonyum klorür) ise Kuçar'a çok yakın olan volkan yakınlarından elde edilmektedir, 1 jing (500gr) 3 tengeden satılmaktadır. Şap ise yılda 4 kuruşa dışarıya çıkarılmaktadır. Yine Kuçar'ın etrafından bakır madeni çıkarılmaktadır, bir tekel söz konusu değildir, çıkarılan madenin yarısını Dadhah'a (vali) vermek koşuluyla herhangi biri bakır çıkarabilmektedir. Saf bakırın jilgası Bay'de 3,5 tengeden satılmaktadır²⁵.

Kuçar'dan Hoten'e giden yolda Yurungkaş nehri etrafında adını bu nehirden alan altın ve yeşim madenleriyle zengin bir yerleşim vardır. Aynı zamanda beş yüz kadar dükkânla yoğun bir ticaret hacmi bulunmaktadır. Hoten yakınlarında Keriye Bazar'a ulaşılmıştır. Burası altı yüz dükkânlık bir ekonomik potansiyele sahiptir ve keçe burada işlenmektedir. Şehrin çevresindeki altın madenlerinde Keriye erkekler geçici evlerde aileleriyle kalıp çalışmaktadır. Çıkarılan altının 5'te 1'i Kaşgar Hanı'na vergi olarak verilmektedir. Kaşgar Hanı aynı zamanda altını değerinden düşüğe satın alabilmektedir. Seyahat ekibi buradan tüccarlar için konaklayabilecekleri küçük hanlar bulunan köy ve kasabalardan geçerek Hoten'e ulaşmışlardır²⁶.

1.4 Hoten'in Ekonomik Yoğunluğu

Seyahat raporlarında Hoten idari bir bölge olarak kayıt edilmiştir. Buna göre başkenti İlçi olmak üzere, Keriye, Çira, Yurungkaş ve Niya idari birimlerinden oluşmaktadır. Hoten, Yakup Bey'in idaresi altında en etkin imalat alanı olan bölgedir. Burada pamuk ve tahıl az yetiştirilmektedir, Kaşgar, Guma ve Kargalık'tan tedarik edilen bu ürünlerle bölge halkının ihtiyaçları karşılanmaktadır. Pirinç ve bakır da dışarıdan, Aksu'dan ithal edilmekte olup bakır güğüm yapılmak üzere işlenmekte, yaklaşık otuz kadar dükkânda bu faaliyet yürütülmektedir. Hoten büyük bir ipek üretim bölgesidir. Altın ve yeşim taşı madenleri Hoten'i zenginleştirmektedir. Bölgede yaşayan insanların zanaatkâr oluşları Kaşgar Hanlığı'nda yaşayan tarım işleriyle meşgul ahaliden ayrılmalarına sebep olmuştur. Altın madenlerinin yirmi iki farklı yerde bulunduğu söylenmektedir ancak faal altın çıkarılan yerler Sorhak, Kappa, Çakılık, Çerçen, Karadağ olarak bilinmektedir. Altını çıkaran işçiler, işleten ve satan tüccarlar tarafından karın tokluğuna çalıştırılmaktadır. Bakır madeninde

²² Bahsedilen Bhan Sing'in, ekipte görevli punditlerin kendi adamlarından biri olma ihtimali yüksektir. Forsyth keşif heyetinde Nain Sing, punditlerin şefi konumundadır bkz. Derek Waller, *The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia Tibet and Central Asia*, The University Press of Kentucky, 1990, s. 145-146.

²³ Buradaki kervansaraylar ise gümrük evi vazifesi gören bir binayla birlikte, Çarî Hakim Kervansarayı, Kırgız, Aid Doragah, Muhammed Tokta, Bad Şahi, Hacı, Kuş Nacuk, İmam Hivaya, Şukutluk, Abdullah Bey, Hikmet Baki, Arcak, Abdullah Bay, Şah Muhammed Niyaz, Lalu Şeyh, Yunus Bay, Tudi Bay, Musa Ahund, Muhammed Teg Bay, İbrahim Bay, Şems Ahund, Tunganlı, Esah Kor Kervansaraylarıyla beraber adı bilinmeyen toplam otuz üç kervansaray bulunmaktadır bkz. Henry Trotter, "Narrative of Geographical Explorations", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]* printed at the Foreign Department press, Calcutta s. 439.

²⁴ Trotter, *age*, s. 439.

²⁵ Trotter, *age*, s. 441.

²⁶ Trotter, *age*, s. 445.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

olduğu gibi altın için de Yakup Bey'in payı ve hakkı vardır. Çıkarılan altının 5'te 1'i kendisine gönderilir ayrıca pazardaki değerinden daha düşük fiyata iyi kalite altını alabilmektedir²⁷. Yakup Bey'in altın üzerindeki hakkına rağmen altının büyük miktarı da pazara ulaştırılabilmektedir. Altın için büyük çapta güvenlik önlemleri olmasa da Keriye ve Hoten arasında erkek ve kadınların üzerlerini aramak için konuşlandırılmış evler bulunmaktadır. Erkekler aranırken, kadınlar üzerlerinde sakladıkları altın varsa düşmesi için bir hendekten atlatılmaktadır. Keriye'deki memurlar beylerine rağmen kendi namlarına çalışmakta ve alım satımlarda rüşvet almaya meyillilerdir. Hoten bölgesinde yıllık çıkarılan altın yaklaşık 7 bin ser olarak kabul edildiğinde bunun 5 bin kadarı Yakup Bey'e gönderilmekte, kalan 2 bin altın pazara ulaştırılabilmektedir²⁸. Bunun yanında altın satışı yasak olmasına rağmen belli ölçülerde izin verilmektedir. Bir tüccarın gayri nizami bir şekilde altın elde ettiği belli olursa 5'te 1'nden fazla olmamak kaydıyla elindeki mala el koyulduğu bilgisi verilmektedir, kalan altın ise pazar değeri üzerinden kendisine satılmaktadır²⁹. Altının alıcıları Hindistan'dan ve Andican'dan gelen tüccarlardır. Hoten altınını buradan satın alıp kervanlarla dışarıya taşıyarak ticaretini yapmaktadırlar³⁰. Hoten'de bulunan diğer bir değerli varlık ise gümüşdür ancak elde edilen gelir, madeni çıkarmak için harcanan masrafa denk gelmediği için birçok gümüş yatağı kapatılmış, işlenmesine yasak koyulmuştur. Önemli bir diğer doğal kaynak olan yeşim taşı ise Hoten'de üç ana kaynaktan elde edilmektedir. Yeşim taşından alınan vergi çıkarılan taşın 5'te 1 oranındadır. Ticaretini yapmak isteyen tüm tüccarlar ise taşıyacağı malın 40'da 1'i kadar vergi vermek zorundadır. Bunun yanında Hoten Valisi yeşim taşının büyük oranda alıcısı olup, aldığı fiyatı ise kendisi belirlemektedir. Yeşim taşını çıkaran ve işleyenler Çinli usta ve tüccarlardır. Yakup Bey'in hâkimiyetinde bu insanların bölgeden çıkarılması, taşın ticaretini de aksatmıştı ancak Almatı'da bulunan yeşim taşı pazarının tekrar açılması ve faal hale gelmesiyle buraya Çinli tacirler gelmeye başlamıştır. İpek ise Hoten'de kadim zamanlardan beri pazar ekonomisinde önemli yer tutan bir üründür. İpekböcekçiliği iç ticaret faaliyetlerinde ön plana çıkmıştır. Pazarda ipek böcekleri üzerinden düzenli bir alım satım vardır. Böcekleri satın alanlar, uygun zaman geldiğinde ipek üreticilerine bu böceklerden yine satmaktadır. Pazarda eğilmiş ipeği satan bölgenin fakir insanlarıdır. Bu ipekler daha çok Andicanlılar tarafından satın alınmaktadır. Pazarda ayrıca oldukça fazla ipek dokumacısı da bulunmaktadır. Hoten'de ipekten dikilen kıyafetler dâhili alım satıma arz edilmektedir ancak ham ipek büyük miktarlarda Andican'a ihraç edilmektedir. Kalitesiz olan ipek döküntüleri ise Almatı pazarında Ruslar tarafından satın alınmaktadır. Bu parçalardan Rus parası imal edilmektedir. İpekler genel olarak beyaz (Kalavur) ve sarı (Taifur) olarak sınıflandırılmaktadır ve sarı ipek kumaşlara Andicanlılar tarafından daha çok rağbet gösterilmektedir³¹.

Hahılar ise bir diğer ekonomik değere sahip üründür ve Hoten'de üç farklı yerde üretilmektedir. İpekli, yünlü (koyun yünü) ve nispeten az sayıda da olsa altın varaklı hahılar dokunmaktadır. Yünlü hahılar, faklı renklerde ve daha çok iç pazarda haftalık olarak satılmaktadır. Halı dokumacılığı ise ucuz işçi gücü doğrultusunda halı tezgâhlarını kuran ve satın alan üretici zenginler tarafından düzenlenmektedir. Hoten'de iki yüz kadar halı ustası bu ekonomik üretime katkı sağlamaktadır. Hoten yönetimi tarafından tutulan ustaların maaşları ise gıda desteği olmadan günlük 20 pul, yiyecek desteği ile 10 pul olarak belirlenmiştir. Demir ustalığı da ekonomide önem arz etmektedir, Hindistan'dan ihraç edilen İngiliz metal ürünlerinin üretildiği biçiminde bakır ve demir alışımı yapılan mutfak araç gereçleri, bıçak ve kılıçlar pazarda yer almaktadır. Hoten'den Yarkent'e ihraç edilen ürünlerden biri büyük ve küçükbaş hayvan postu olarak sıralanmaktadır. Hoten pazarında yabancı mallar için geniş bir alıcı kesimi bulunmamaktadır, dolayısıyla burada yerleşmiş halde sınır ötesi ticaret yapabilecek tüccarların da sayısı ve yoğunluğu diğer şehirlere nispeten azdır. Bu yüzden İngiliz seyyahlarının Hoten hakkında elde ettiği ekonomik sonuç, Yarkent'te olduğu gibi hızlı ve kolay mal satışı olmayacağı, takas usulünün bile zor yapılacağı yönündedir³².

İngiliz seyyahlarının Hoten, Yarkent ve Kaşgar'a dair bilgi ve gözlemleri Kaşgar Hanlığı'nı meydana getiren diğer şehirlere göre nispeten daha fazladır. Kaşgar'ın daha büyük bir kent olduğu yönünde birleşmişlerdir. Bunun yanında seyyahların Kaşgar pazarının durumuyla ilgili gözlemlerden ürün çeşitliliği ve yoğun para akışının olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷ O dönem için kayıt altına alınan birim "ser"dir Hint ölçü birimlerine göre 1 serin 2.057 lb (pound) yaklaşık 931 gram olduğu bilinmektedir ancak raporda altın olarak serin gram ya da kilo oranına dair bilgi verilmemiştir. Pazarda ser başına 138 tenge olan altın, Yakup Bey tarafından 120 tengeye satın alınmaktadır bkz. Trotter, *age*, s. 446.

²⁸ Bu rakamlar tamamen Trotter ve Chapman'ın ortaya attığı tahmini değerlerdir ancak Yakup Bey'in altın üzerindeki hakkını ve usulünden ne kadar daha fazla aldığıın işaretidir. 5'te 1'lik alım hakkının Yakup Bey'in gücünün ve hâkimiyetinin çok altında kaldığını düşünmek mümkündür.

²⁹ Bu vaziyetten en azından altın kaçakçılığı ortaya çıkarılsa dahi ölümlü cezalar verilmediği anlaşılmaktadır. Bu çıkarımın Trotter'ın ve yardımcılarının gözlemlerine dayandığının üzerinde durulması gerekmektedir. Pazarlardaki ekonomik yoğunluğu aktarırken hukuki müeyyidelerin bütüncül olarak anlatımından imtina edilmiştir.

³⁰ Trotter, *age*, s. 447.

³¹ Trotter, *age*, s. 448.

³² Trotter, *age*, s. 449.

1.5 Kaşgar'da Ekonomik Faaliyetler

Kaşgar şehrinde tarım ve hayvancılığın temel ekonomik faaliyetlerden olmasının yanında meyve bahçeciliği yaygındır ancak ihraç edilebilecek düzeyde değildir. Hint mısırı bol, buğday ve arpa ise daha azdır. Kaşgar bölgesinde pirinç az yetiştirilmektedir, sulama kanalları tarım üretimini arttırmaktadır hatta bazı nehirler buna bağlı olarak kurumaktadır. Bunun yanı sıra tarımsal faaliyetler iç pazarın vazgeçilmez ürünlerini meydana getirmektedir. Pamuk, ipek, yün ve deriden yapılan giysiler, ipek halılar yerel pazarlarda tüketilirken ihraç edilen ürünler arasında da yer almaktadır.

Kaşgar'da Yengisar kapısından girildiğinde başlayan, güneyden kuzeye kadar uzanan 2.5 km'lik cadde boyunca yer yer avlular ve büyük bir çarşı bulunmaktadır. Merkezde iki büyük ve önemli kervansaray birçok dükkân vardır. Çarşıdaki dükkânlar her gün açılmaktadır. Yüz on dört elbise dükkânı, on iki ipekli kumaş dükkânı, dokuz numdah (kaba kumaştan halı) ve eyer altlığı keçe, doksan iki kadar baharatçı ve sabun, mum gibi genel ihtiyaçların tedarik edildiği dükkân, altmış bir kasap, yirmi dört eyer ve deri dükkânı, otuz yedi fırın, dokuz kadar çelikten yapılmış eşyaların temizlendiği dükkân bulunmaktadır. Bunlara ilaveten on dokuz boya dükkânı, yirmi sekiz pirinç, bakır ve demir ustası, on üç bıçakçı, yirmi sekiz nalbant, on altı gümüşçü, altmış bir un ve buğday satıcısı, yirmi dört manav, yirmi dört ayakkabı ustası, iki berber dükkânı vardır. Şehir kapısının hemen dışında on üç kadar kervansaray mevcuttur. Güney kesiminde yetmiş dört kadar farklı türden dükkân, kuzey kapısının dışında ise yüz kırk dokuz dükkân vardır. Batı kapısından Orda'ya³³ kadar iki yüz elli bir dükkân yer almaktadır, bununla beraber yüz kadar dükkân ise şehrin içinde dağılmış vaziyettedir. Güney kapısının dışında ekonomik durum ise özellikle pazar olduğu bir gün gözlemlenebilmiştir. Kadın satıcılar, iki yüz elli kadar tezgâhta iplik satmaktadır. Bunların tamamı satıldığında tahmini olarak 375 tenge değerinde kazanç elde edebilecekleri bildirilmektedir. Yüz elli kadın satıcının pamuklu giysi sattığı gözlemlenmiş ve bu tezgâhlardaki pamukluların da tamamının 337 tenge kadar olduğu tahmin edilmektedir. Pazarda yüz kadar güvercin satıcısı vardır. Her bir satıcıda dört kadar güvercin bulunmakta ve tanesi 4 puldan satılmaktadır. Kümes hayvanı satan iki yüz kadar satıcı vardır, bu hayvanların da tanesi 25 puldan satışa sunulmaktadır. Pazarda ayrıca büyük baş hayvanlar da bulunmaktadır. İki yüz kadar öküzün, doksan kadarı toplam 1000 tengeden satılmıştır, inek ise 50 ila 80 tengeden satılmaktadır³⁴.

Şehir kapıları dâhilinde ise iki yüz kadar eşek yüküyle tuzun, her biri 1 tengeden satılmaktadır. Üç yüz tezgâhta un ve tahıl az miktarlarda satışa sunulmuş olup tamamına 2400 tengeden değer biçilmiştir. Kenevir tohumu da develerle taşınmış, 300 tengeden değerlendirilmiş ve 1 çareği 80 puldan satılmaktadır. İki yüz elli kadar meyve ve sebze satıcısı, ürünlerin tamamını 860 tengeye satabilmiştir. Yetmiş kadar numdah satıcısı, her birini 3 ila 6 tengeden satmaktadır. Otuz kadar tezgâhta yaklaşık yüz elli parça giysinin tamamı satılmış, 300 tengeden alıcı bulmuştur. Bunun yanında otuz kadar tezgâhta da parça kumaş satılmaktadır. Deve yemi olarak kullanılan pamuk çekirdeği elli kadar tezgâhta toplam 300 tengeden satılmaktadır. Pamuğun yağı çıkarıldıktan sonra kalan kısmı yem olarak değerlendirilmektedir. Yüz yirmi tabaklanmış dana derisinin tamamı 3000 tengeden satılmaktadır. Otuz beş kadar ustanın ayakkabı perçinleme ve topuk takma işlemini toplamda 170 tengeye yaptığı anlaşılmıştır. Altmış kadar kadının ipek kumaş parçaları ve süs eşyalarını 350 tengeden sattıkları gözlemlenmiştir. Elli satıcı taşra bez kumaşlarını toplam 500 tengeden satmaktadır. Yetmiş kadar marangoz, çeşitli türdeki ağaçtan yapılmış eşyayı (sandık, kaşık, kapı ve kapı malzemesi) toplam 280 tengeden satmaktadır. İki yüz kadar ayakkabıcı teşhir ettikleri dört bin çift ayakkabının 4'te 1'ini toplamda 20 bin tengeye satmıştır. Seyyar satıcılar iki yüz parça kumaşı toplam 8 bin tengeye satmıştır. Otuz kadar tezgâhta ise karışık mallar sergilenmekte ve 240 tengeden satılmaktadır. İki yüz kadar şapka satıcısının tezgâhlarının değeri 30 bin tencedir ancak bunların yarısı satılmış, 15 bin tenge elde edilmiştir. On kadar kadın satıcı, zambak satmaktadır, tezgâhların değeri ise toplam 40 tencedir. 2000 (load)³⁵ yakacak odun ve çatı kaplaması için çim ortalama 2 tengeden satılmaktadır, bunların da tamamının satıldığı gözlemlenmiştir. Altmış kadar sabun satıcısı bulunmaktadır, sabunların tanesi yaklaşık 9 tengeden satılmaktadır. 50 kadar tabaklanmış derinin adedi 2 tengeden satılmaktadır³⁶.

Kaşgar şehrinde ekonominin en büyük faaliyet sahasından biri de hayvancılıktır. Pazarda devenin fiyatı 28 tengeye kadar çıkabilmektedir. Atlar ise 100 ila 400 tenge arasında fiyatlanabilmektedir ancak gözlemlere göre pazarda toplamda 2400 tengeye on altı kadar at satılmıştır, tanesi ise 150 tengeye denk gelmiştir. Koyunlar 26, keçiler 14, eşekler 30 tengeden satılmaktadır (on iki tanesi satılmıştır). Koyunların kesilerek etlerinin 16 tengeden satıldığı bilinmektedir. Boğalar ve atlar 50 tengeden satılmaktadır (yirmi kadar boğa, elli at satılmıştır). Kaşgar'da evlerde depolar fazla ürün saklayamadığı veya et stokunu kaldırmadığından, pazarlarda tezgâhlarda kesilerek hazırlanan etler de dolayısıyla küçük parçalar halinde arz edilmektedir. Bu da pazarda hızlı ve yoğun

³³ Orda, Yakup Han'ın sarayıdır bkz. Mark C. Elliott, "Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877", reviewed work: by Hodong Kim, *Harvard Journal of Asiatic Studies* v. 66, no. 1, Harvard Yenching Institute 2006, s. 263.

³⁴ Bellew, *age*, s. 501.

³⁵ Burada farklı ağırlık birimi belirtilmemiştir, kabaca yük anlamındadır.

³⁶ Bellew, *age*, s. 502.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

bir alışveriş dolaşımına sebep olmaktadır. Aynı zamanda orta seviyeli işportacılar eski kıyafetler, eyerler satmaktadır. Çok yoğun bir dolaşım ile devam eden bu ticaret, nakit para akışıyla sağlanmaktadır. Gözlemler sekiz yüz civarında kadın ve erkeğin bu ekonomik işlemleri sürdürdüğüne işaret etmektedir. Sadece bu seviyedeki seyyar satıcılarla yapılan alışveriş 2 bin tengelik bir meblağı içermektedir. Tüm bu pazardaki günlük ticaret kapasitesi, çarşıdaki dükkânların da dâhil edildiği mali yoğunlukta İngiliz seyyahların yaptığı gözleme göre toplamda 101,746 tengelik işlem hacmine ulaşmaktadır. Bütün bu ticaret bilgileri esasen mikro düzeydedir; şehirlerarası veya uzak mesafeler arası ticaretin detayları ve hacmi hakkında bilgi vermemektedir ancak Kaşgar pazar ve çarşısının durumunu açıkça ortaya koyabilmektedir³⁷.

Kaşgar'da birçok kervansaray/han bulunmaktadır ancak bunların büyük bölümü seyahat eden, konaklamak isteyenler için konuşlandırılmıştır. Kayıt altına alınanlar, tüccarlar için yapılan 11 kadar kervansaraydır ve odaları ortalama aylık 5 tengeden kiralanmaktadır. Daha düşük kalitedeki diğer kervansaraylardaki odaların aylık kira ücretleri ise 3 tengeye kadar düşmektedir. Kaşgar'daki kervansaraylar ise Aksu ve Yarkent'te olduğu gibi içinde kalan tüccarın memleketiyle değil, yaptırılan ve işletenin adıyla anılmaktadır. Örneğin Zak Molla Bay'ın iki tane kervansarayı vardır, bunlardan birinin altmış üç, diğerinin yirmi bir odası vardır. Ayrıca Hüdayir Bey'in kırk, Badşahi Kona'nın otuz bir, Badşahi Nava ve Yusuf Bay'ın otuzar, Muhammed Yusuf Bay'ın yirmi sekiz, İsmail Bay'ın yirmi iki, Alim Ahun'un yirmi üç, Emin Ahun Bay'ın on yedi odalı kervansarayları sıralanabilir. Kaşgar'da ikamet eden tüccarlardan bir kısmı çevresiyle olan ticareti temsilcileri vasıtasıyla yürütmektedir³⁸. Kaşgar'da ikamet eden Hacı İsmail adında biri ise giysi pazarının bulunduğu yerde para değişimi ve takas işleriyle meşguldür. Kayıt edilen bir kişi olmasına rağmen çarşı ve pazardaki ekonomik yoğunluk göz önüne alındığında bu işle meşgul olan birden fazla kişi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Nakit paranın hızlı tüketime girdiği ve döndüğü Kaşgar'da tilla, pul, yambu, tenge, darçen gibi para birimlerinin değerleri ve ticaretteki yerleri de mühimdir³⁹.

Bunun yanında Kaşgar için belirtilen bir durum da pazarlarda satılan ürünlerin fiyatları ve kullanılan paraların değerlerinin karmaşık oluşundan kaynaklanan sorunlardır. Özellikle Berkley Shaw pazardaki ürünlerin fiyatlarını öğrenmek, alınan vergileri algılayabilmek için yanında seyahatine eşlik eden Hintli hizmetkârları pazarlara göndermiş ve onlar aracılığıyla bilgi edinmiştir. Ancak elde edilen bilgilere göre, paraların değeri, birbirlerine oranı ve vergi düzeni kendi içinde sorun içermektedir. Bu sorunun siyasi istikrardan uzak olan bölgenin ekonomik bir düzenden de yoksun olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Çin hâkimiyetinden, Yakup Bey'in yönetimine geçmesi ile bir istikrardan uzak olan Kaşgar'ın para durumunun takip edilmesinin zorluğu ortaya çıkmıştır. İngiliz seyyahların maiyetindeki adamlarının istihbarat elde edebilmek için araştırma yaparken bölgede karşılaştıkları Keşmirli tüccarların kasıtlı olarak yanlış bilgi vermeye çalışmaları da buna eklenince doğru bilgi edinme yolları tıkanmaya başlamıştır. Berkley Shaw'un Munşi, Şivagül, Komoro adlı hizmetkârları Yarkent ve Kaşgar pazarlarına gitmiştir, bu hizmetkârlardan Komoro'nun, seyahat ekibi için yaptığı pazar alışverişini de düşünüldüğünde verdiği bilgilerle ön plana çıktığı söylenebilir. Ona göre Türkistan'da en çok kullanımda olan para, ortası kare şeklinde delik, küçük bakır paradır. Shaw bu paranın darçen olduğunu düşünmüştür ancak pul olması gerekmektedir. Altın para olan tilla ise Hokand ve Hoten'de basılmaktadır. Yaptırıldığı araştırmada elde edilen bilgilere örnek olarak pamuğun fiyatı verilebilir. Pamuğun fiyatının belirlendiği ağırlık birimi, genellikle diğer ürünler için de kullanılan ağırlık birimi jingdir (yaklaşık 500 gr). Pamuk ise jing başına 1 tengeye denk gelmektedir. Shaw, Kaşgar'daki bir yüzbaşıyla yaptığı görüşmede ise çayın bir jing karşılığının kalitesine göre 8, 10 veya 15 tenge ettiğini, şimdi ise 25,30 ve hatta 40 tengeye satıldığını öğrenmiştir. Bir diğer hizmetkâr Cuma ise Hindistan çayının jing başına 40 tenge ettiğini belirtmiştir, bu da dönem itibarıyla 1 pound 10 şiline denk gelmektedir. Kadı'nın pazarda etkin bir rol üstlenmesi, ürün ve satış üzerindeki denetimin göstergesidir⁴⁰. Shaw'ın hizmetkârlarından Komoro, Yarkent seyahati dönüşünde ipek alışverişinde bir geleneği keşfetmiştir. Bu gelenek aracılık, komisyonculuk geleneğidir. *Dalalgee* adı altında kayıt edilen bu geleneğe göre herhangi bir alım satım yapıldığında aracıya resmi olarak belirlenmemiş, para ödenmektedir. Bu para, alışveriş esnasında iki tarafa da yardım eden, pazarda bu maksatla gezen bir kişiye verilmektedir. Bir pazarlık yapıldığında bölgedeki insanların da konuya müdahil olarak tavsiye veya düşüncelerini dile getirmeleri alışıldık bir durumdur, ancak burada insanlar bunu sadece ilgilendikleri için yapmamaktadırlar. Bu duruma hizmetkârlardan Cuma örnek verilerek bu geleneksel yöntemle günlük 2 ya da 3

³⁷ Bellew, *age*, s. 502.

³⁸ Hokanlı Muhammed Yusuf Bay, 3000 yambu servetiyle Almatı, Aksu, Kuçar, Urumçi, Yarkent, Buhara, Hokand ile ticaret yapmaktadır. Şah Nuzur Bay, 2 bin yambuluk servetiyle Almatı'ya iki yüz develik bir kervanı kış şartlarında gönderebilmiştir. Muhammed Han, Yarkent, Hokant, Aksu ve Karaçarla, İsmail Bay, Almatı ve Andicanla, İbrahim Bay (1000 yambu), Almatı ile ticaret antlaşmalarını yürütmektedir. Ebu Resul Hoca'nın 1500 yambu varyetiyle Almatı, Aksu Hoten, Ahund Bay, 2000 yambu, Kaşgar ve Almatı'da ticaret temsilcileri vardır. Oulad Bay (1500 tilla) Almatı ile ticaret yapmaktadır, Muhammed Sadık ise (1000 yambu) Andicanla ticaret yapmaktadır bkz. Bellew, *age*, s. 500.

³⁹ Bellew, *age*, s. 500.

⁴⁰ Shaw, *A Visit to Yarkand and Kashgar*, s. 125.

tenge kazanabildiği belirtilmektedir⁴¹. Şehrin sokakları ve pazarları 10 ila 15 fit (3 ila 4.5 metre) genişliğindedir ve burada da birçoğunun üzeri güneşten korunmak için kapatılmıştır. Pazarlar, içlerinde satılan malların özelliklerine göre adlandırılmışlardır. Şehrin merkezi de taşra gibi, kanallarla donatılmıştır ve depolar (tanklar) ile su ihtiyacı karşılanmaktadır. Yarkent'te olduğu gibi burada da buzlu şerbetler çok satılmaktadır. Buz ise bardak başına bir pul veya bir kuruşun on üçte birine satılmaktadır⁴². Shaw'a göre ödemeler ise tedavüldeki paraların alışverişte yarattığı uyumsuzluktan güçlük yaratmaktadır. Bu yüzden hemen hemen tüm alışveriş takas yoluyla yapılmaktadır Bu neredeyse birbirine zıt iki farklı bilgi Kaşgar'ın mali durumunu daha da karmaşık hale getirmektedir.

2. Kullanımda Olan Paralar, Ağırlık ve Uzunluk Ölçüleri

Kaşgar'da kullanımda olan paralar, bunların değerleri ile ağırlık ve uzunluk ölçüleri Henry Walter Bellew tarafından aktarılmaya çalışılmıştır. Pul, ince ortası kare şeklinde delinmiş, yürürlükte olan tek bakır paradır, ortasından ip geçirilerek taşındığı bildirilmiştir. İki yüzünde de Çince ifadeler bulunmakta ve demir alaşım olarak Çin tarafından basılmıştır. Tenge ise ufak gümüş para olup, Yakup Han tarafından Osmanlı Sultanı Abdülaziz Han adına darp edilmiştir. Tam gümüş, İngiliz parasıyla 6 peniye tekabül etmektedir. Abdülaziz Han adına altın tilla da basılmıştır. Bir yüzünde Abdülaziz diğer yüzünde Đuribe Dâr-ü's-saltanatı Kaşgar yazmaktadır, pazardaki değeri ise 5 ila 6 rupi arasındadır⁴³. Yambu ya da kurs ise bir tür gümüş külçedir, altın olanı da Çin'de kullanılmaktadır. Bu külçe iki ucu boynuz gibi hafif sivrilmiş, orta kısmı bir kayık gibi derinleştirilmiştir. Üzerine Çince yazılar basılmıştır, bazılarında detaylı sanatsal ifadeler vardır. Saf gümüş olduğu bilinen yambunun 50 ser (46,66 kg), 30 bin gr (graine) yani 1.9440 kg'a tekabül ettiği belirtilmiştir. Yambu, 5, 10 serlik ağırlık birimlerine bölünmüş, aynı biçimde kesilmiş ve damgalanmıştır. Kurs ise ticarete kullanılır ama metal para değildir; gümüş değer kaybettiğinde onun da değeri düşmektedir, değeri bir çubuk gümüş olarak kabul edilmektedir. Hint rupileri de piyasadadır fakat Yarkent'teki pazarda az kullanılmaktadır. Gümüş kurs gibi sadece ticarete kullanılmaktadır. Değeri de gümüşle eşdeğer orandadır ancak piyasalardaki vaziyetin farklılıklarından dolayı ticarete bazı dezavantajları mevcuttur; değeri gümüşün değerinin de altında kalabilmektedir. 1 kurs 800 tengeye denk gelmektedir ve buna göre rupinin değerinin de 5 tenge olması gerekirken 4 ila 4.5 tengeden fazla etmemektedir. Şartlara göre farklı değerlendirilmektedir. Bu durumda rupi takas edildiğinde 2 anna 9 pie, 1 anna 4 pielik⁴⁴ bir kayıp meydana gelmektedir⁴⁵.

2 pul	1 darçen	25 darçen	1 tenge
26 tenge	1 tilla	5 rupi 12 anna	
30 tilla	1 yambu/kurs	172 rupi 8 anna	

Tablo1. Kullanımda olan paralar ve değerleri.⁴⁶

1 tilla (altın baz alındığında)	6 rupi	34 tenge
1 rupe	5.7 tenge	2 şilin
1kurs (gümüş standart alındığında)	166 rupi	1080 tenge
1 rupi	6.5 tenge	Yaklaşık 2 şilin

Tablo2. Shaw'un kayıtlarına göre ise Hindistan'da geçerli olan para ve Yarkent'te kullanılan paranın karşılıkları⁴⁷.

⁴¹ Shaw, *Visits to High Tartary*, s. 408.

⁴² Shaw, *age*, s. 463.

⁴³ Çağatay GÖNDER, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c.15, c. 30, 2016, s. 12-14.

⁴⁴ Hindistan'da kullanılan bakır para birimidir. 1837'den 1918'e kadar kullanılan paralardan biridir. 1 anna rupinin 1/16'sına denk gelmektedir ayrıca anna 12 pie'ye kadar bölünmektedir. Bkz. <https://economictimes.indiatimes.com/wealth/save/history-of-indian-currency-how-the-rupee-changed/articleshow/55635259.cms?from=mdr>

⁴⁵ Shaw'un ifade ettiğine göre ise 50 pul ya da 25 darçen, 1 tengeye denk gelmektedir. 34 tenge ise 1 tilla, 1070-1100 tenge ise 1 kurs ya da yambuya eşittir. 1 kurs aynı zamanda 32 ila 34 tilla kadardır. Shaw'a göre para takasında altın ve gümüş standart alınmaktadır bkz. Robert Berkley Shaw, "Miscellaneous Notes on Eastern Turkistan", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 17, no. 3, published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1873, s. 195.

⁴⁶ Bellew, *age*, s. 494.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

Pazarda geçerli olan altın ise Hoten, Yarkent, Hokand, Buhara'da çıkarılıp, darp edilmekte, adlandırılmakta ve sınıflandırılmakta, farklı nominal değerlere sahip olabilmektedir. Piyasalardaki değişimler altın karşılıklarını doğrudan etkilemektedir. Hoten altını seyyahlar oradayken 1 kursun değeri 1000 tengeden 800'e düşmüş, ticaretle uğraşanlar zarar etmiştir. Altın ve gümüş Yarkent'te süs eşyası olarak değerlendirilmek üzere de işlenmekte pazarda sergilenmektedir. İşlenmeyen altın ve gümüş ise ihraç edilmektedir. Gümüş kurs, Doğu Türkistan'da 160 rupi, 800 tenge değerindeyken, Hindistan'da 170 rupiden satılmaktadır. Tilla ise Penjap Hindistan'da 5 ila 12 rupiden satılmakta, Doğu Türkistan'da 27 tengeden satılmaktadır. Hindistan'dan gelen tüccarlar için rupinin değeri 4.5 tengeyi geçmemesine rağmen, 5 tengeden değerlendirilmekte ve böyle kabul edilmektedir.

Hoten Altını	3 ser 7 miskal	1 gümüş kurs (50 ser)	800 tenge	
Yarkent Altını	4 ser	1 gümüş kurs	800 tenge	12 rupi ⁴⁸
Hokand Altını <i>Altın Tilla</i>	1,5 masha		28 tenge	5-13 rupi
Buhara Altını	1,5 masha		28 tenge	6-8 rupi

Tablo 3. Altının, gümüş ve para karşılıkları⁴⁹.

Altın, gümüş ve paranın değer karşılıklarının ticaretteki öneminin yanında ağırlık ve uzunluk ölçüleri, birim karşılıklarının bilinmesi de çarşı ve pazarın durumunun algılanması için önem arz etmektedir.

2 nukhud ⁵⁰	1 fung	6 grain (0.39g.) (İngiliz ölçüsü: 1 grain: 0.06g)
10 fung	1 miskal	60 grain (3.89g.)
10 miskal	1 ser	600 grain (38.9g.)
16 ser	1 jing	200 ons, 1 pound 4 ons (567g.)
2 jing	1 tartam	2.5 pound (1.13kg.)
4 jing	1 ashak	5 pound (2.27kg.)
4 ashak	1 çarek	20 pound (9.072kg.)
8 çarek	1 gilbar	160 pound (72.58kg.)
8 gilbar	1 batman	1,280 pound (580.61kg.)

Tablo 4. Ağırlık birimlerinin birbirlerine, İngiliz ve günümüz ölçü birimlerine olan karşılıkları.⁵¹

⁴⁷ Shaw, *age*, s. 196.

⁴⁸ Bu 12 rupilik eşdeğer için bkz. Shaw, *age*, s. 195.

⁴⁹ Bellew, *age*, s. 494-495.

⁵⁰ Nukhud olarak tanımlanan ağırlık birimi nohuttur. Jing ve jing'den sonraki birimler ise giderek büyüyen, genişleyen kalıplar veya pirinç bloklardır. Bunların üzerlerine değişken boyutlarına göre Çince simgeler, harfler basılmıştır. Jing'den ufak birimler için kısa kollar, diğerleri için çift kefeli teraziler kullanılmıştır, ağırlık arttıkça da taş veya daha büyük ölçüler devreye girmiştir, bkz. M Ismail Marcinkovski, *Measures and Weight in the Islamic World, an English Translation of Walter Hinz's Handbook Islamische Masse und Gewichte*, International Institute of Islamic Thought and Civilization, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur, 2003, s. 35.

10 li	1 fung	500 m ya da 645 m
10 fung	1 song	
20 song	1 arşın	28 inç
60 arşın	1 tanab	46 yard 24 inç

Tablo 5. Genel kullanımda olan uzunluk ölçüleri⁵².

3. Alınan Vergiler

Yakup Bey döneminde Kaşgar'da üç tür vasitasız vergi vardır: haraç, zekât ve tanâb. İslami usullere göre alınan vergilerden haraç, vergi toplayıcı serkarlar (sirkar) tarafından ürünlerden 1/10 oranında alınmaktadır. Zekât ise 1/40 oranında alınır. Yıllık olarak koyun, sığır, genel itibariyle hayvan üzerinden alınan vergidir. Ayrıca gümrük vergisi olarak ithal edilen tüm ticari ürünler ve hayvanlardan ise %2,5 oranında alınır. Gayrimüslimlerden bu oranın iki katı alınmaktadır. Tanab ise meyve bahçelerinden, bağlardan alınır. Ölçüm birimi ise gaz'dır. 1 karışın yaklaşık yedi katı kadar olduğu ve 3 fit 6 inç olduğu ifade edilmiştir, bu da yaklaşık 1 metre kadardır. Örneğin, ölçüldüğünde 40 gaz olan bir yerden yıllık 12 tenge ödeme alınmaktadır. Bunun yanında her bir tanab için ayrı ayrı değer hesaplandığı, bazen 20 tengeye kadar çıkabildiği bilinmektedir⁵³.

Aynı zamanda, tüm yerel harcamalar bir üst amire gönderilen mahalli vergilerden karşılanmaktadır. Bu memurların her birinin kendi hesabına biriken meblağı harcamasına izin verilmektedir. Bunların belirli maaşları yoktur ve terfileri taşra veya buldukları bölgelerden yıllık olarak aktarabileceği bakiyeye bağlıdır. Başka bir ifadeyle doğrudan Yakup Han tarafından atanan ve ona bağlı olan yöneticiler, iltizam usulüne benzeyen ancak büyük farklarla mahsul ve para karşılığında idare ettikleri bölgeyi kiralamaktadır. Bakiye olarak izah edilen kalan tüm mahsulat ve para idarecinindir. Mahsul olarak verilen verginin yanında "olpan" adında bir vergi türü daha verilmektedir. Bu da at, kışlık giysi, cübbe, halı, Çin ipek kumaşı, çay, şeker, altın ve gümüş para ya da külçe altın, yambudan ibarettir. İdarecinin varlık durumuna, yerleşim biriminin büyük veya küçük olmasına göre bu olpanlar değişmektedir. Bununla beraber alınan diğer vergi kalemlerinin dokuzar olması ilginçtir⁵⁴.

Vasıtalı vergiler ise ot-saman pulu, kepsen, teri kara olarak sıralanabilir, Kaşgar'a gelen ve burada kervansaraylarda konaklayan yabancı elçi misyonlarının heyetlerinin iâşesi için halktan alınan odun, saman, mahsul bazen de para söz konusudur. Ot-saman pulu tahıl ile ödenen yaklaşık 58 kg ağırlığında 1 batmana denk gelen bir vergidir, para karşılığı bilinmemektedir. Kepsen ise tahıl için alınmakta, memurların iâşesi için kullanılmaktadır. Teri kara ise halktan birinin ölümü halinde mal varlığının hesap edilen değeri üzerinden %2,5 ile %5'lik kısmının devlete ödenmesidir. Vergilerin toplanmasından sorumlu memurlar ise idari bölgenin nüfusunun çokluğuna ve dolayısıyla ekonomik yoğunluğun fazlalığına göre görevlendirilmektedir. Büyük illerde serkarlar ve yüzbaşılar bu görevi üstlenmektedir. Haraç ve zekât vergisi serkarlar tarafından toplanır, askerlerin iâşesi idare ettikleri tahıl ambarlarından serkarın tasarrufu dolayısıyla sağlanırdı, tanab vergisi ise hâkimler tarafından, görevlendirdikleri kâtipler vasıtasıyla toplanırdı, serkarları ise hâkimler belirlerdi. Vasıtalı vergiler ise yüzbaşılar tarafından toplanmaktaydı⁵⁵. Aktarılmaya çalışılan bu oranlar ve vergi birimlerinin, pratik usulde ne kadar adaletli ve nizami elde edildiği sorun olarak durmaktadır. Kuropatkin gibi seyyahların Kaşgar şehirlerinde gözlemledikleri alınan vergilere dair istatistikler durumun çok rasyonel bir biçimde işlemeyebileceğini göstermektedir. Tam olarak bir sonuca ve bulguya ulaşabilmek ise vergi dolaşımının orada ikamet edebilecek bir yabancı gözlemci tarafından uzun bir süre takip edilmesi ve izlenmesini gerektirmektedir. Bu durumda Kaşgar vilayetlerinde ekonomik vaziyet hakkında daha fazla bilgi sahibi olunabilecektir.

SONUÇ

Kaşgar Hanlığı'nın ekonomik potansiyeli, Yakup Bey'in sağladığı görece istikrar ve güven ortamında İngiliz politikasına karar verenlerin alakasını celp etmiştir. Doğu Türkistan'ı Hindistan'a bağlayan coğrafyanın ve ticaret yollarının güvenliği, dağ sıralarının, geçitlerinin hali İngiliz seyyah ve coğrafyacılar tarafından takip ve analiz edilmiştir. Bu ilginin, bir politikaya dönüştürülme tartışmalarının sürdüğü dönem, sadece Yakup Bey'in

⁵¹ Bellew, *age*, s. 495.

⁵² Arşın Rus uzunluk birimidir, genellikle kumaşlar için kullanılmaktadır. Tanab ya da ip ise toprakları ölçmek için kullanılır. Kumaşlar için bir ölçü daha vardır. Bari uzun veya bütün parçaları ölçmek için kullanılmaktadır, bkz. Bellew, *age*, s. 495.

⁵³ Aleksei Nikolaevic Kuropatkin, *Kashgaria (Eastern or Chinese Turkistan): Historical and Geographical Sketch of the Country, its Military Strength, Industries, and Trade*, (translated by Walter E. Gowan), Calcutta Thacker, Spink and Co. 1882, s. 43, Shaw, *age*, s. 196.

⁵⁴ Kuropatkin, *age*, s. 43-44.

⁵⁵ Kuropatkin, *age*, s. 42-43, 46, 48-50.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

egemenliğinin bir avantaja dönüştürülüp dönüştürülemeyeceğinin analizi değil aynı zamanda Kaşgar topraklarına giderek yaklaşan Rus işgalinin fiziki ve ekonomik boyutlarının takibi anlamına da gelmiştir. Bu seyahatler, Kaşgar Hanlığı'nın büyük şehirlerinin pazarlarında İngiliz ürünleri için oluşabilecek talepleri, muhtemel ticaret akışını sağlayacak ürünleri öğrenme ve hali hazırda sürdürülmeye çalışılan Hindistan'dan Orta Asya'ya yönelik yapılan ticaretin boyutlarının bilinmesi açısından önem arz etmiştir. Yakup Bey döneminde İngiliz diplomatik ve ticari seyahatlerinin kısıtlı sayıda gerçekleştirilmesi, elimizde incelenecek rapor ve analizlerin de az olmasına yol açmıştır. George Hayward, Robert Berkley Shaw ve Thomas Douglas Forsyth tarafından Kaşgar Hanlığı'na gerçekleştirilen ve raporlanan seyahatler haricinde İngiliz seyyahları bölgeye ulaşmamıştır. Kaşgar Hanlığı'nın siyasi hâkimiyeti 1877 yılında son bulmuştur. Francis Younghusband ve George Macartney'nin 1890 yılından sonra gerçekleştirdikleri seyahatler, Rus yayılmasının önlenmesi maksadını taşıdığı için bu kapsamda değerlendirilmemiş ve çalışmaya dâhil edilmemiştir. Forsyth önderliğinde gerçekleşen seyahat ise heyetin geniş katılımlı ve Doğu Türkistan'ın tarihini bilen, coğrafyası hakkında araştırma yapmak isteyen bilim adamlarından oluşmasıyla birçok bilinmeyen alana ışık tutmuştur. Kaşgar Hanlığı'nın ekonomik yapısı da bu minvalde seyyahların gözünden oldukça ayrıntılı bir biçimde aktarılmıştır. Bu çalışmada İngiliz bilim adamlarına eşlik eden, Hindistan'dan yola beraber çıktıkları pundit olarak anılan yardımcıları aracılığıyla oluşturulan raporlardan edinilen bilgiler derlenmiştir. Pazar yerlerinde İngilizlerin güvenli bir şekilde dolaşamayabileceği düşünüldüğünde yerel halkla anlaşabilen punditler bilgi akışının hızlı bir şekilde ulaşılabilmesini sağlamıştır. Bu da yazılı bilgi ve dokümanların elde edilemediği bu süreçte ancak seyyahlar vasıtasıyla ulaşılacak bilgi akışını önemli kılmıştır.

Bilgilerin yanlışlanabilir olması veya ürünlerin para karşılıklarının hızlı bir şekilde değişebileceği gerçeği de değerlendirilmelidir. Bununla beraber, seyyahların raporlarından anlaşılabilene göre para üzerine kurulmuş alışverişin tüm çarşı ve pazara hâkim olduğunu ya da sadece takas yönteminin kullanıldığını düşünmek çok doğru olmayacaktır. Bölgedeki ticaret trafiğine ya da ticaretteki ürünlerin değerine göre alım gücünün ve arzın oluştuğunu, bunun Kaşgar topraklarında da geçerli olduğunu düşünmek gerekmektedir. Bunun yanında memurların sabit ve düzenli maaş almamaları, vergi alma usulünün memurlar tarafından yürütülmekte olması, Kaşgar'daki vergi toplama vazifesinin istismar edilmeye açık olduğunu düşündürmektedir. Bazı değerli ürünlerin önemli payının Kaşgar Hanı Yakup Bey'e dolaylı veya doğrudan gönderilmesinin, memleketin kendi kendine yetebilecek hale gelmesi ve ekonomik gelişme göstererek, merkez çevre bütünlüğünü sağlamasının önündeki en büyük engellerden biri olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır. Bu çalışmada aktarılmaya gayret edilen verilerden yola çıkılarak Kaşgar Hanlığı'nın gerek doğal kaynakları, altın, gümüş, yeşim taşı gibi değerli malları, gerekse tarımsal faaliyetlerle elde ettiği potansiyelin büyük, geliştirilmeye açık olduğunu düşünmek mümkündür. Bunun yanı sıra üretimin sınırlı olduğundan ve üretim araç gereçlerinin geliştirilerek artırılmasının önem arz ettiğinden bahsetmek gerekmektedir. Kaşgar Hanlığı'nın içinde bulunduğu siyasi ve askeri sıkıntılar, ekonominin gelişmesinin ve yatırım yapılabilmesinin en azından ertelenmesine sebep olmaktadır. Çin'le yıkıcı bir savaştan henüz çıkmış olması ve yapılan askeri harcamalar Kaşgar Hanlığı'nın çevresiyle verimli ticaret ilişkileri yürütmesine olanak vermemektedir. İngiliz yönetimindeki Hindistan'la kurulacak bir ticaret ağı ise Kaşgar ve İngiliz tarafları için ileriye dönük bir beklentiden uzağa gidememektedir. İngiltere'nin sergilediği yaklaşımın ve Kaşgar'a gerçekleştirilen seyahatlerin bu denli ayrıntılı bilgilerin ışığında sadece Rusya ile rekabet etmek ve Rus ticaretini takip etmek için yapılmadığını düşündürmektedir. Buna rağmen Kaşgar pazarları İngiliz ürünlerine alıcı bulabilmek ve nakit ya da takas ile yoğun bir ticaret ile kâr elde edilebilmekten uzak görünmektedir.

KAYNAKÇA

BELLEW, Henry Walter, "Memorandum on Money, Weights and Measures", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc.* [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.] printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, pp. 494-512

CHAPMAN, Edward Francis, "Commerce", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc.* [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.] printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, pp. 474-491.

ELLIOTT, Mark C. reviewed work: "Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877" by Hodong Kim, *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 66, No. Harvard Yenching Institute 2006, pp. 259-267.

FORSYTH, Douglas Thomas, *Yarkand (Forsyth's Mission)*, Ordered, by The House of Commons, to be Printed 1871.

FORSYTH, Douglas Thomas, *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]* printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875.

FORSYTH, Douglas Thomas, *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth, C.B., K.C.S.I., F.R.G.S.*, edited by his daughter, Richard Bentley and son London 1887.

GÖNDER, Çağatay, “Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiyeti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.15, S. 30, 2016, ss. 1-30.

HAYWARD, George. W. “Letter from Mr. G. S. W. Hayward, 15 August 1868”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 13(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1868, pp. 9-10.

HAYWARD, George. W. “Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1869, pp. 41-74.

KHALID, Adeeb, *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, Princeton University Press 2021.

KHAN, Hina, “Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response”, *Pakistan Horizon* vol. 49, No. 2, published by: Pakistan Institute of International Affairs, 1996, pp. 33-57.

KUROPATKİN, Aleksei Nikolaevich, *Kashgaria (Eastern or Chinese Turkistan): Historical and Geographical Sketch of the Country, its Military Strength, Industries, and Trade*, (translated by Walter E. Gowan), Thacker, Spink and Co. Calcutta: 1882.

MARCINKOVSKI, M. Ismail, *Measures and Weight in the Islamic World, an English Translation of Walter Hinz's Handbook Islamische Masse und Gewichte*, International Institute of Islamic Thought and Civilization, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur, 2003.

POPOVA, Irina Fedorovna, *Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century*, Ed. by I.F. Popova. St. Petersburg, Slavia 2008.

Saray, MEHMET, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Turkish Historical Society Printing House, 2003, ss. 144-162.

SHARE, Michael, “The Russian Civil War in Chinese Turkestan (Xinjiang), 1918–1921: A Little Known and Explored Front”, *Europe-Asia Studies* vol. 62, no. 3, published by: Taylor & Francis 2010, pp. 389-420.

SHAW, Robert Berkley “A Visit to Yarkand and Kashgar”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, no. 2 published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), 1870, pp. 124-137.

SHAW, Robert Berkley, *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass*, John Murray, Albemarle Street, London 1871.

SHAW, Robert Berkley, “Miscellaneous Notes on Eastern Turkistan”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 17, no. 3, published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1873, pp. 195-197.

TROTTER, Henry, “Narrative of Geographical Explorations” *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]* printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, pp. 233-460.

USER, Şirin, Hatice, “Türkçede Para ve Para Birimi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C.52, 2004, ss. 128-151.

WALLER, Derek, *The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia* Tibet and Central Asia, The University press of Kentucky 1990.

WARIKOO, K. B. “Chinese Turkestan During the Nineteenth Century: A Socio-Economic Study”, *Central Asian Survey*, 4 (3) Taylor & Francis Group, 1985, pp. 75-114.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

Yaçinkaya, ALAEDDİN, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, 2006, ss.103-112.

<https://economictimes.indiatimes.com/wealth/save/history-of-indian-currency-how-the-rupee-changed/articleshow/55635259.cms?from=mdr> (Müracaat edildiği tarih 14 Mayıs 2021).

EKLER Fotoğraflar

Ek 1 Buhara ve Hokandlı Tüccarlar.

Ek 2 Kalaycılar Hoten.

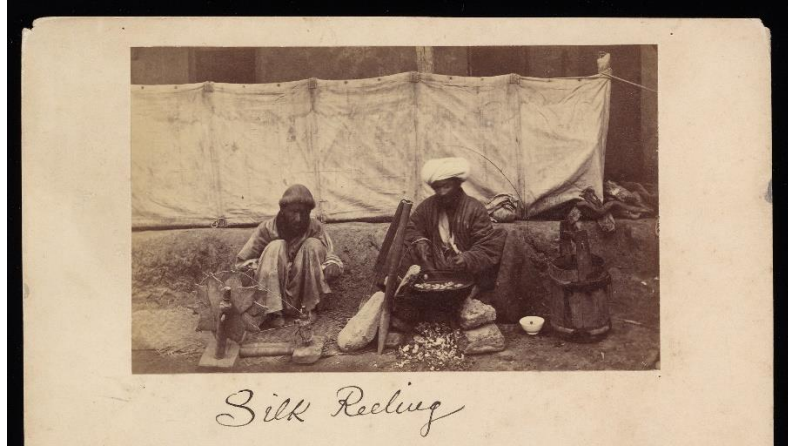

Ek 3 Yağ ve un satıcıları.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE
DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

Ek 4 eyer ustaları.

Ek 5 ipek eğirenler.

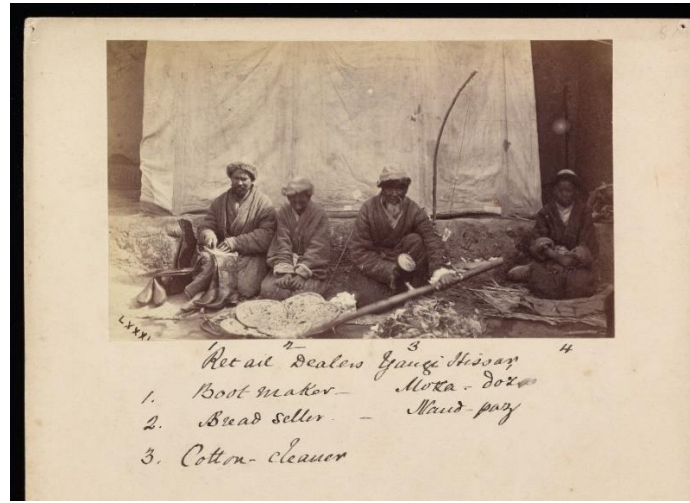

Ek 6 Yarkent pazarında enfiye ve tütün satanlar.

Street Hawkers Yarkund

Ek 7 Yarkent sokak satıcıları.

Retail Dealers Yengisar
1. Boot maker - Motta - Dora
2. Bread seller - Maud-paz
3. Cotton-cleaver

Ek 8 Yengisar'da ayakkabı, ekmek satıcısı ve pamuk döven pazarcı.

1. Sabon-çi - Soap dealer
2. Laha-baid. - Seller of tape
3. Yag-çi - Oil seller
4. Sarmal-meat Seller

Ek 9 Sabun, kuşak (iplik), yağ ve et satıcıları.

Forsyth, 1875, *Report of a Mission to Yarkund in 1873*, adlı kitapta yer alan ekteki fotoğrafların görüntü kalitesinin kötü olmasından dolayı https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE3297978 internet adresinden 10.05.2020 sa. 08.41 erişilmiştir.

**İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE
DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ**